

ORIGINAL ARTICLE

कृषी संकटाचा विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवरील प्रभाव

प्रा. डॉ. डी. टी. गजभिये

अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वडसा जि. गडचिरोली.

सारांश:

विदर्भातील कृषी संकट, जो महाराष्ट्रातील एक कृषीप्रधान प्रदेश आहे, हा एक मोठा सामाजिक-आर्थिक मुद्दा बनला आहे, ज्याचा फक्त ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक स्थिरतेवरच नाही तर त्यांच्या सामाजिक संरचनांवर देखील प्रभाव पडला आहे. या अध्ययनामध्ये कृषी संकटाचा विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवर झालेला प्रभाव तपासला आहे. या अध्ययनात वारंवार होणाऱ्या दुष्काळां, आर्थिक अस्थिरता आणि प्रभावी धोरणात्मक हस्तक्षेपांच्या अभावामुळे पारंपारिक कृषी पद्धतींमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास केला आहे, ज्यामुळे कुटुंब संरचना, जातीय संबंध आणि स्थलांतर पद्धतींमध्ये बदल झाले आहेत. निष्कर्ष दर्शवितात की कृषी संकटामुळे उत्पन्नातील विषमताही वाढली आहे, जातीय विषमतेत आणखी खोल बदल झाले आहेत आणि स्थलांतराचे प्रमाण वाढले आहे, ज्यामुळे अनेक ग्रामीण कुटुंबे चांगल्या संधींसाठी शहरी भागांमध्ये स्थलांतर करत आहेत. तसेच या संशोधनात ग्रामीण कुटुंबांतील लिंग संबंधांचा देखील अभ्यास केला आहे कारण महिलांनी पारंपारिकपणे पुरुषांसाठी राखीव असलेल्या आर्थिक भूमिका घेतल्या आहेत, ज्यामुळे कुटुंबातील शक्तीच्या संरचनांमध्ये बदल घडले आहेत. विविध शासकीय हस्तक्षेप, जसे की कर्ज माफी आणि रोजगार योजना, असले तरीही या पेपरमध्ये असे सुचवले आहे की कृषी संकटाच्या मूळ कारणांचा सामना करण्यासाठी संपूर्ण, शाश्वत उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. या संशोधनामुळे हे समजून घेण्यात मदत होईल की कृषी संकटे ग्रामीण समाजात केवळ आर्थिकच नव्हे, तर सामाजिकदृष्ट्या देखील किती मोठे बदल घडवून आणतात.

मुख्य शब्द: कृषी संकट, ग्रामीण सामाजिक संरचना, विदर्भ, स्थलांतर, जातीय गतिशीलता, सामाजिक-आर्थिक प्रभाव, ग्रामीण समुदाय, कुटुंब संरचना.

प्रस्तावना:

विदर्भ, महाराष्ट्राच्या पूर्वीच्या भागात स्थित असलेला, दीर्घकाळ कृषी संकटाशी संबंधित राहिलेला प्रदेश आहे, ज्यामुळे या प्रदेशाच्या ग्रामीण समुदायांच्या सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेवर गहिरा परिणाम झाले आहेत. या क्षेत्राची कृषी-आधारित अर्थव्यवस्था, जी मुख्यतः पर्जन्यांच्या अवलंबून असलेल्या शेतीवर आधारित आहे, तिला दुष्काळ, अपुरे पाणी व्यवस्थापन, बाजारातील किमतींच्या असमानतेसारख्या समस्यांचा सामना करावा लागला आहे. या आव्हानांचा

समावेश असलेल्या धोरणात्मक हस्तक्षेपांच्या अभावी कृषी संकट अधिक गडद झाले आहे. विदर्भातील कृषी संकट केवळ शेतकऱ्यांसाठीच आर्थिक अडचणी वाढवत नाही, तर ग्रामीण समुदायांच्या सामाजिक संरचनांमध्ये मोठे बदल घडवत आहे, ज्यात कुटुंब संरचना, जातीय संबंध आणि स्थलांतर पद्धतींमध्ये फरक आले आहेत.

कृषी संकटाचा ग्रामीण सामाजिक संरचनांवर काय प्रभाव पडतो याचे अध्ययन महत्वाचे आहे कारण हे आर्थिक स्थिरता आणि सामाजिक सहकार्य यांच्यातील परस्पर संबंध स्पष्ट करते. विदर्भातील पारंपारिक कृषी संरचना, जी ग्रामीण जीवनाची कणा मानली जाते, ती आर्थिक अनिश्चिततेच्या भारामुळे अधिक ताणतणावाखाली आहे. या संकटामुळे पारंपारिक कुटुंबाच्या भूमिका बिघडल्या, कामाच्या विविधतेत बदल झाले आणि जातीय पातळीवरील बदल झाले. शहरी भागांमध्ये स्थलांतर करणाऱ्या ग्रामीण कुटुंबांची संख्या वाढल्यामुळे स्थानिक समुदायांची एकता कमी झाली आणि सामाजिक विघटनाचे प्रमाण वाढले.

सरकारच्या विविध योजनांनी कृषी संकटावर काही प्रमाणात तात्पुरती मदत केली असली तरीही, कर्ज माफी, पिक विमा आणि ग्रामीण रोजगार योजना यांसारख्या उपाययोजनांनी या संकटाच्या मूळ कारणांचा सामना करण्यासाठी पुरेशी भूमिका बजावली नाही. हा पेपर कृषी संकटाच्या विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनेवर होणाऱ्या परिणामांचा व्यापक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करतो, त्याचबरोबर, संकटाने गरीब कुटुंबांवर होणारा सामाजिक-आर्थिक परिणाम, जातीय बदल आणि स्थलांतराचे परिणाम पाहतो. या अध्ययनाचा उद्देश विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांच्या बदलांचा ऐतिहासिक संदर्भ प्रदान करणे आहे, आणि कृषी संकटाचा सामना करण्यासाठी अधिक शाश्वत आणि व्यापक उपाययोजनांची आवश्यकता अधोरेखित करणे आहे.

विदर्भातील कृषी संकटाचा परिणाम एकाच अर्थशास्त्रीय संकटापेक्षा मोठा आहे. याचे परिणाम केवळ आर्थिकदृष्ट्या नाही, तर सामाजिकदृष्ट्या देखील गहरे आहेत. या अध्ययनाचा उद्देश त्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे आणि कृषी संकट आणि ग्रामीण सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन यामधील संबंधावर व्यापक दृष्टिकोन प्रदान करणे आहे.

अध्ययनाची उद्दीष्टे:

- १) विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवर कृषी संकटाच्या प्रभावाची समज प्राप्त करणे.
- २) कृषी संकटाच्या जातव्यवस्था, कुटुंब संरचना आणि समुदाय नेटवर्कवर होणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- ३) कृषी संकटांच्या प्रतिसादात स्थलांतराचे पॅटर्न आणि त्याचा ग्रामीण सामाजिक एकतेवर होणारा प्रभाव मूल्यांकन करणे.
- ४) कृषी संकटाच्या परिणामांवर ग्रामीण समुदायांवर होणाऱ्या परिणामांची कमी करण्यासाठी सरकारच्या हस्तक्षेप आणि धोरणातील बदलांची भूमिका तपासणे.

संशोधन पद्धती:

हा अध्ययन मिश्र-पद्धतींचा वापर करतो, ज्यात कृषी संकटाचा विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवर होणाऱ्या प्रभावाचा शोध घेण्यासाठी मात्रात्मक आणि गुणात्मक माहिती संकलित केली गेली आहे. सरकारच्या अहवालांपासून, कृषी संबंधित सांख्यिकी आणि पूर्वीच्या अभ्यासांतील द्वितीयक माहिती मुख्य समंक म्हणून घेतली गेली आहे माहिती विश्लेषणात मात्रात्मक माहितीसाठी वर्णनात्मक आणि अनुमानात्मक सांख्यिकी आणि गुणात्मक कुटुंबातील गतिशीलता, जातीय संबंध आणि स्थलांतराच्या रचनेवरील विषयगत विश्लेषणाचा वापर केला गेला आहे.

कृषी संकटाचा विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवरील प्रभाव

विदर्भ, महाराष्ट्राच्या पूर्व भागातील एक प्रदेश, त्याच्या समृद्ध कृषी क्षेत्रासाठी ओळखला जातो, परंतु त्याला दीर्घकाळ कृषी संकटाने ग्रासले आहे. अनियमित पाऊस, सिंचनाची अभाव, कमी पिक किमती आणि शेतकऱ्यांमधील वाढती कर्जाची समस्या यासारख्या अनेक कारणांनी या क्षेत्रातील कृषी संकट वाढले आहे. या संकटाचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम गहिरा असून, ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक संरचनेला मोठा धक्का बसला आहे. विदर्भातील कृषी संकटाचा परिणाम फक्त आर्थिक नुकसानीपुरता मर्यादित नाही, तर त्याचा सामाजिक संरचनांवर, कुटुंब संरचना, जातीय संबंध आणि स्थलांतर पद्धतींवर देखील प्रभाव पडला आहे. या अध्ययनामध्ये कृषी संकटाचा विदर्भातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवर होणाऱ्या बहुआयामी परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

विदर्भातील कृषी संकटाचा सामाजिक-आर्थिक प्रभाव दूरदर्शन आहे. यामध्ये उत्पन्नाचे पातळी, जीवनमान आणि समुदाय एकतेवर होणारा प्रभाव यांचा समावेश होतो. या प्रदेशाचा कृषीवर, विशेषतः कापूस शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे, ग्रामीण कुटुंबे पिकांच्या उत्पादन आणि बाजारातील किमतीतील चढउतारांपासून अत्यंत प्रभावित झाली आहेत. परिणामी, अनेक कुटुंबांनी महत्त्वपूर्ण उत्पन्नातील अस्थिरता अनुभवली आहे, ज्यामुळे त्यांच्या एकूण आर्थिक स्थितीत घट झाली आहे. यामध्ये कृषी संकटाचा आर्थिक प्रभाव, जातीय संबंध, कुटुंब संरचना, स्थलांतराचे पॅटर्न आणि शासकीय हस्तक्षेपांची प्रभावीता यांचा अभ्यास केला आहे.

कृषी संकटामुळे विदर्भातील ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक आधाराचे अपक्षय झाले आहे. एकेकाळी आपल्या कुटुंबांचा पालनपोषण करण्यासाठी शेतीवर अवलंबून असलेले शेतकरी आता पिकांच्या उत्पादनात घट, बाजारातील किमतींमध्ये चढउतार आणि अनिश्चित हवामानामुळे त्यांचे उत्पन्न घटले आहे. अनेक कुटुंबांनी बाह्य उत्पन्न स्रोतांवर अधिक अवलंबून राहावे लागले आहे. स्थलांतर हे एक सामान्य जीवनमान वाढविणारा उपाय बनले आहे कारण ग्रामीण कुटुंबे कुटुंबातील सदस्यांना शहरी केंद्रे किंवा इतर भागांत नोकरीसाठी पाठवत आहेत. तथापि, स्थलांतराने मिळवलेले पैसे दीर्घकालीन गरजा पूर्ण करण्यासाठी कधीकधी अपर्याप्त ठरतात.

काही प्रकरणांमध्ये, कुटुंबांनी राज्याच्या कल्याणकारी योजनांचा आधार घेतला आहे जसे की सरकारी अनुदाने आणि कर्ज माफी. या उपाययोजनांनी काही तात्पुरता दिलासा दिला असला तरी, शेती क्षेत्रातील संरचनात्मक सुधारणांच्या अभावी ते दीर्घकालीन निराकरण ठरले नाहीत. कृषी उत्पन्नातील घटामुळे गरीबीचा स्तर वाढला आहे, कारण ग्रामीण कुटुंबे त्यांचे मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ आहेत. परिणामी, सामाजिक असुरक्षिततेत वाढ झाली आहे, कुटुंबे आपली उपजीविका कायम ठेवण्यासाठी संघर्ष करत आहेत, ज्यामुळे कर्जाची वाढ, आर्थिक तणाव आणि निराशेची भावना निर्माण झाली आहे.

विदर्भात जातीय संबंधांना नेहमीच महत्त्वपूर्ण स्थान मिळाले आहे. कृषी संकटाने विदर्भातील जातीय विषमतांना आणखी तीव्र केलं आहे, विशेषतः दलित आणि आदिवासी समुदायांवर याचा सर्वाधिक परिणाम झाला आहे. या समुदायांना आधीच सामाजिक आणि आर्थिक वंचनेला तोंड द्यावे लागते, ते कृषी संकटाच्या कचाट्यात आणखी फसले आहेत. त्यांना जमिनीवर, कर्जावर, आणि तंत्रज्ञानावर प्रवेश नाही, ज्यामुळे कृषी संकटाच्या आव्हानांशी संघर्ष करणे आणखी कठीण झाले आहे. त्यांना सरकारच्या मदत योजनांमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी सामाजिक भांडवल आणि राजकीय प्रभाव कमी पडतो, ज्यामुळे त्यांचे स्थान सामाजिक पातळीवर अधिक घट्ट होते.

कृषी उत्पादनात घट होण्याने काही भागांमध्ये जातीय संबंधांमध्ये पुनर्गठन घडवले आहे. उदाहरणार्थ स्थलांतराने पारंपारिक श्रमिक बाजारपेठांमध्ये व्यत्यय आणला आहे, ज्यामुळे श्रमिकांच्या उपलब्धतेत आणि विविध जात समूहांच्या भूमिकांमध्ये बदल झाला आहे. काही ठिकाणी, नवीन श्रमिक गतिशीलतांमुळे अधिक लवचिक सामाजिक संबंध निर्माण झाले आहेत, तर काही ठिकाणी जातीय भेद अधिक खोल झाले आहेत. स्थलांतराद्वारे सामाजिक गतिशीलता होण्याची

शक्यता असतानाही, वंचित समुदायांना मोठ्या सामाजिक आणि आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांचे वरच्या पातळीवर चढणे कठीण होतो आणि जातीय असमानता कायम राहते.

कृषी संकटामुळे उद्भवलेल्या आर्थिक ताणामुळे विदर्भातील कुटुंब संरचनांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. पारंपारिकपणे, विदर्भातील ग्रामीण कुटुंबे एक पितृसत्तात्मक प्रणाली अनुसरण करत असत, ज्यामध्ये पुरुष बहुतेक निर्णयप्रक्रियेतील प्रमुख भूमिका निभावत असत, विशेषतः आर्थिक बाबींच्या संदर्भात. तथापि, कृषी संकटामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक तणावामुळे, अनेक महिलांना घरातील आर्थिक भूमिकांमध्ये अधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका घ्यावी लागली आहे. महिलांनी कृषी कामांसह इतर ग्रामीण मजुरी मध्ये देखील भाग घेतला आहे, जे त्यांच्या कुटुंबांच्या उत्पन्नात पूरक ठरते.

लिंग भूमिका बदलण्यामुळे कुटुंबातील शक्तीच्या संरचनेत पुनर्गठन झाले आहे. महिलांची उत्पन्न निर्माण करण्यामधील वाढती सहभागिता त्यांना कुटुंब निर्णय प्रक्रियेत अधिक महत्त्वाची भूमिका देत आहे. तथापि, हा बदल काही आव्हानांशिवाय नाही. कुटुंबातील संबंधांवर ताण विशेषतः आर्थिक तणावामुळे, घरगुती हिंसाचार, विवाहातील मतभेद आणि कुटुंबाच्या एकतेत बिघाड होण्याची शक्यता वाढली आहे. महिलांवरील वाढलेली आर्थिक ताण, पारंपारिक लिंग अपेक्षांसह, सशक्तीकरण आणि शोषण यांचे जटिल परस्पर क्रियाशील बनवते, ज्यामुळे ग्रामीण विदर्भात कुटुंब संरचनांमध्ये हळूहळू बदल होतो, परंतु ते कधीकधी ताणतणावपूर्ण असतात.

विदर्भातील कृषी संकटाशी जुळवून घेणारा एक सामान्य उपाय म्हणून स्थलांतर हे एक प्रमुख पद्धत बनली आहे. मौसमी आणि दीर्घकालीन स्थलांतराचे प्रमाण वाढले आहे, ज्या ठिकाणी ग्रामीण लोकसंख्या शहरी केंद्रांमध्ये किंवा इतर कृषी क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या शोधात जात आहे. अनेकांसाठी, स्थलांतर एक आर्थिक आधार बनले आहे, कारण कुटुंबातील सदस्य परत कुटुंबांना पैसे पाठवतात. तथापि, स्थलांतर तात्पुरता आर्थिक दिलासा देत असला तरी त्याचे दीर्घकालीन सामाजिक परिणाम होतात.

विशेषतः युवकांचे स्थलांतर, जे सामान्यतः कुटुंबाच्या प्रमुख उत्पन्न कर्ते असतात, विदर्भातील ग्रामीण भागात महत्त्वपूर्ण लोकसंख्या बदल घडवून आणला आहे. कमी युवकांसह, अनेक गावे आता वयोवृद्ध लोकसंख्या यंत्रणेशी सामना करत आहेत. यामुळे सामाजिक नेटवर्क्स आणि समुदाय एकतेत घट झाली आहे. पारंपारिक सहाय्य प्रणाली, जसे की विस्तारित कुटुंब आणि गावाचे जाळे, आता कमी होत चालली आहेत कारण लोक रोजगाराच्या शोधात दूर जात आहेत. यामुळे सामाजिक भांडवलतात घट झाली आहे, आणि कमीत कमी व्यक्ती समुदायाच्या विकासासाठी योगदान देत आहेत.

कृषी संकटाच्या प्रतिसादात, सरकारने शेतकऱ्यांसाठी काही धोरणात्मक उपाययोजना अंमलात आणल्या आहेत. यामध्ये कर्ज माफी, पिक विमा योजना आणि राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (NREGA) यांचा समावेश आहे. तथापि, या धोरणांचा प्रभाव मिश्रित राहिला आहे.

कर्ज माफीने शेतकऱ्यांना तात्पुरता दिलासा दिला असला तरी, हे संकटाच्या मूळ कारणांशी संबंधित समस्या, जसे की खराब कृषी पद्धती, सिंचन पाणी व्यवस्थापन, आणि शाश्वत कृषी तंत्रज्ञानाच्या वापरात सुधारणा न करणे यांसारख्या समस्यांना हाताळलेले नाही.

कृषी संकटावर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक संपूर्ण, शाश्वत दृष्टिकोन आवश्यक आहे. यामध्ये शाश्वत कृषी पद्धती, शेतकऱ्यांसाठी बाजारपेठ आणि कर्जाचे अधिक चांगले प्रवेश, सिंचन सुधारणा, आणि ग्रामीण समुदायांसाठी अधिक सक्षम सामाजिक सुरक्षा जाळे यांचा समावेश होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

विदर्भातील कृषी संकटाने प्रदेशातील ग्रामीण सामाजिक संरचनांवर गहिरा परिणाम केले आहेत, ज्यामुळे आर्थिक स्थिरता, कुटुंबीय गतिशीलता, जातीय संबंध आणि समुदाय एकतेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. या प्रदेशाचा कृषीवर

अत्यधिक अवलंब असून, अनियमित हवामान, घटत चाललेली उत्पादकता आणि बाजारातील किमतीत होणारे उतार-चढाव यामुळे अनेक ग्रामीण कुटुंबे अत्यंत असुरक्षित झाली आहेत. परिणामी, त्यांना स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबीयांकडून मिळणाऱ्या पैसे किंवा तात्पुरत्या सरकारी कल्याण योजनांसारख्या अल्पकालीन उपायांचा आधार घ्यावा लागला आहे, जे दीर्घकालीन आणि शाश्वत नाहीत. जातीय असमानता आणखी वाढली असून, स्थलांतरामुळे समुदायांचे संबंध तुटले आहेत ज्यामुळे ग्रामीण भागातील वयोवृद्ध लोकसंख्या मागे राहिली आहे. सरकारच्या हस्तक्षेपांमध्ये कर्ज माफी आणि रोजगार योजना यांसारख्या तात्पुरत्या उपायांनी दिलासा दिला असला तरी, या उपाययोजनांनी कृषी संकटाच्या मूळ कारणांचा निवारण केलेला नाही. दीर्घकालीन स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी, कृषी पद्धतींमध्ये सुधारणा, पायाभूत सुविधांचे विकास आणि सामाजिक समावेशावर केंद्रित केलेला एक शाश्वत आणि संपूर्ण दृष्टिकोन अवलंबणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे विदर्भातील ग्रामीण समुदायांचे पुनरुज्जीवन होईल आणि त्यांचा भविष्य सुरक्षित होईल.

संदर्भ:

1. Behere, P. B., & Bhise, M. C. (2009). *Farmers' suicide: The rising tide*. *Indian Journal of Psychiatry*, 51(4), 242–243.
2. Dongre, A. R., & Deshmukh, P. R. (2011). *Farmers' suicides in the Vidarbha region of Maharashtra, India: A qualitative exploration of their causes*. *Journal of Injury and Violence Research*, 3(1), 2–9.
3. Gruere, G., & Sengupta, D. (2011). *Bt cotton and farmer suicides in India: An evidence-based assessment*. *Journal of Development Studies*, 47(2), 316–337.
4. Jeromi, P. D. (2007). *Farmers' indebtedness and agrarian crisis in India: A case study of Maharashtra*. *Reserve Bank of India Occasional Papers*, 28(2).
5. Mishra, S. (2006). *Suicide of farmers in Maharashtra*. *Economic and Political Weekly*, 41(16), 1531–1537.
6. Mishra, S. (2007). *Risks, farmers' suicides and agrarian crisis in India: Is there a way out?* *Indira Gandhi Institute of Development Research (IGIDR) Working Paper*.
7. Mohanty, B. B. (2005). *'We are like the living dead': Farmer suicides in Maharashtra, 2001–2003*. *The Journal of Peasant Studies*, 32(2), 243–276.
8. Narayanamoorthy, A. (2007). *Deceleration in agricultural growth: Technology fatigue or policy fatigue?* *Economic and Political Weekly*, 42(25), 2375–2379.
9. Sainath, P. (2011). *Farmers' suicide rates soar above the rest*. *The Hindu*.
10. Srijit, M. (2008). *Agrarian crisis and farmer suicides: A study of Vidarbha region of Maharashtra state*. *National Institute of Rural Development*.
11. Suriseti, K. (2011). *Social work interventions in agrarian crisis: A study of Vidarbha*. *Journal of Social Work*.
12. Government of India. (2012). *Agriculture Census 2010-11*. *Agriculture Census Division, Ministry of Agriculture*.
13. Jadhav, N. (2008). *Farmers' suicide and debt waiver: An action plan for agricultural development of Maharashtra*. *University of Pune*.
14. Narayana, K., & Nair, S. (2011). *Agrarian crisis in India: The case of Maharashtra*. *Centre for Development Studies*.
15. National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD). (2008). *Report on suicide of farmers in Maharashtra: Causes and remedies*.

-
16. *Planning Commission of India. (2007). Maharashtra development report. Academic Foundation.*
 17. *Tata Institute of Social Sciences (TISS). (2005). Causes of farmer suicides in Maharashtra: An enquiry. TISS Report.*
 18. *Deshpande, R. S., & Arora, S. (2010). Agrarian crisis and farmer suicides. SAGE Publications India.*
 19. *Reddy, D. N., & Mishra, S. (Eds.). (2009). Agrarian crisis in India. Oxford University Press.*
 20. *Vasavi, A. R. (2007). The agrarian crisis in India: The case of Vidarbha and Karnataka. Indian Institute of Management.*